

УДК 371.3:811.161.2:373.3

Олена Компаній,

кандидат педагогічних наук, науковий кореспондент
кафедри педагогіки, менеджменту освіти й інноваційної діяльності
КВНЗ «Херсонська академія неперервного освіти» Херсонської ради

МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР: ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено актуальній проблемі сьогодення – мовленнєвим жанрам, зокрема їх лінгвостилістичному обґрунтуванню. Автор аналізує поняття «мовленнєвий жанр», розглядає класифікацію мовленнєвих жанрів з позиції структурного, прагматичного, комунікативного, семантичного підходу, в кожному з яких дослідники виділяють свої види жанрів. В статті детально розглядається питання співвідношення жанру та стилю, висвітлюються стилістичні відмінності між спорідненими жанрами. Крім того, доведено, що переходячи зі стилю в стиль, жанри зберігають іллокутивну структуру, а стилі диктують свої норми.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, класифікація мовленнєвих жанрів, структурний підхід, прагматичний підхід, комунікативний підхід, семантичний підхід, співвідношення стилю і жанру.

Статья посвящена актуальной проблеме – речевым жанрам, в частности их лингвистическому обоснованию. Автор анализирует понятие «речевой жанр», рассматривает классификацию речевых жанров с позиции структурного, прагматического, коммуникативного, семантического подхода, в каждом из которых исследователи выделяют свои виды жанров. В статье подробно рассматривается вопрос соотношения жанра и стиля, освещаются стилистическое различие между родственными жанрами. Кроме того, доказано, что переходя из стиля в стиль, жанры сохраняют иллокутивную структуру, а стили диктуют свои нормы.

Ключевые слова: речевой жанр, речевой акт, классификация речевых жанров, структурный подход, прагматический подход, коммуникативный подход, семантический подход, соотношение стиля и жанра.

The article is devoted to the topical problem of today – the speech genres, in particular their languor stylistics study. The author analyzes the concept of «speech genre», focuses on the differences from a speech genre, speech act, deals with the classification of speech genres from the position of the structural, pragmatic, communicative, semantic approach, each of which researchers identify their types of genres (simple/primary, complex/secondary, elementary,

complex, location, location and perlocution, patiki, computer science, information and influential the like). However, dominant at the present stage is the articulation of speech genres account for the communicative purpose. The article focuses on the question of the relationship of genre and style, highlights the stylistic differences between related genres. In addition, it is proved that moving from style to style, genres save lamativo structure, and styles dictate norms.

Key words: *speech genre, speech act, classification of speech genres, structural, pragmatic, communicative, semantic approach, the balance of style and genre.*

Одним із завдань національної освіти є виховання особистості, яка вільно володіє мовою в усіх сферах суспільного життя. З огляду на зазначене, в центрі уваги загальноосвітньої школи постає проблема формування та розвитку комунікативної компетентності учнів. Найскладнішими вміннями, котрі розвиваються в межах цієї компетентності, є вміння сприймати і продукувати текст. З огляду на ключові позиції тексту в мовленнєвій діяльності, одним із головних завдань мовних уроків вважаємо навчання ефективної текстової діяльності і формування вмінь продукувати та сприймати різноманітні тексти-жанри, що дають змогу почуватися впевненіше в багатьох життєвих ситуаціях.

Різні аспекти жанру розглядалися М. Бахтіним, А. Вежицькою, В. Дементьевим, К. Долініним, М. Кожиною, М. Федосюк. Особливості навчання окремих жанрів мовлення розкрито в працях Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Ладиженської, Л. Мацько, Г. Шелехової та інших дослідників. Водночас бракує робіт, в яких досліджуються питання щодо лінгвостилістичного аспекту цього феномену. У зв'язку з цим метою статті є теоретичне обґрунтування поняття «мовленнєвий жанр», його особливостей, характеристики співвідношення стилю та жанру тощо.

Для більшості дослідників опорою при осмисленні поняття «мовленнєвий жанр» стало вчення М. Бахтіна, під яким науковець розуміє «стійкі, закріплені побутом і обставинами форми життєвого спілкування» [3, с. 256]. Він вважає, що жанр є устояною формою висловлювання, стійким типом побудови речень, фрази. Під час комунікації співрозмовники обмінюються висловлюваннями, які відображають специфічні умови і наміри мовців через тему повідомлення або висловлювання, мовний стиль (мовні засоби), композицію. Всі ці три компоненти взаємозумовлені, нерозривно пов'язані між собою, детерміновані тими соціальними умовами, в яких відбувається комунікація. У промові використовуються конкретні, індивідуальні висловлювання, але залежно від стилю спілкування, ситуації спілкування, учасників комунікації мовець обирає ті або інші форми для висловлення своїх думок і намірів. «Кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі

типи таких висловлювань», які М. Бахтін назвав мовленнєвими жанрами [3, с. 237]. Обов'язковими їх ознаками, за твердженням М. Бахтіна, є цілеспрямованість, цілісність, завершеність, безпосередній контакт з дійсністю і безпосереднє відношення до чужих висловлювань, смислова повноцінність, експресія, типова, відтворена жанрова форма. Крім того, жанри характеризуються стійкістю, тобто «ми говоримо тільки певними мовленнєвими жанрами; всі наші висловлювання володіють відносно стійкими типовими формами побудови цілого» – зазначає вчений [2, с. 271]. «Якщо б мовленнєвих жанрів не існувало, якби нам доводилося вперше будувати кожне висловлювання, мовленнєве спілкування було б неможливим» – уточнює вчений [2, с. 272].

М. Бахтін підкреслює, що мовленнєвий жанр складається з мовленнєвих актів, які виступають у ролі структурних елементів [3]. Зазначимо, що в матеріально-мовному втіленні мовленнєвий акт може виражатися в одному або декількох реченнях, дорівнювати репліці, котра наділена певною іллокутивною силою (смысл, що відображає наміри мовця) і передбачає певний перлокутивний ефект (цілеспрямований вплив на адресата) [15]. «Мовленнєвий акт – коротке, однофразове висловлювання» – відмічає А. Вежбицька [5, с. 101]. М. Кожина відмічає, що «мовленнєвий жанр більш розгорнуте і складне мовленнєве створення, котре складається з кількох мовленнєвих актів» [11]. О. Сиротиніна пише: «На відміну від мовленнєвого акту мовленнєвий жанр може бути виражений низкою речень, тобто рядом мовленнєвих актів, але в сприйнятті адресата залишається одним мовленнєвим жанром» [17, с. 27].

М. Бахтін звертає увагу на те, що мовленнєвий жанр – це не текст, хоча у величезній кількості випадків реалізується в тексті. Текст – лише одна з можливостей його репрезентацій [2]. М. Федосюк наголошує, що жанри впроваджуються в текстах. «До мовленнєвих жанрів відносять не тільки окремі висловлювання типу питання, прохання, вибачення, але й монологічні/діалогічні тексти, такі як повідомлення, розповідь, бесіда, дискусія, суперечка, сварка та ін.» – відмічає науковець [19]. К. Долінін пов'язує мовленнєвий жанр не з мовленнєвими діями, котрі можуть бути реалізовані в одному елементарному висловлюванні, а з текстами, яким властива тематична та/або логіко-прагматична завершеність [9, с. 8]. О. Іванчикова розглядає жанр як оформлений текст з початком, кінцівкою і назвою [10, с. 78–90]. Підтримує ці думки Т. Ладженська, яка аналізує мовленнєвий жанр через усний і письмовий текст, що існує в самих різних сферах спілкування [13]. Не заперечуючи всі думки, мовленнєвий жанр ми розглядаємо як форму існування текстів, в якій реалізується цілісність, зв'язність, завершеність та членування (зачин, основна частина, кінцівка).

Отже, мовленнєвий жанр є зразком організації тексту в певній ситуації спілкування, що може складатися з одного або більше речень (мовленнєвих актів).

Аналіз наукової літератури засвідчив, що в мовознавстві не існує єдиної типології мовленнєвих жанрів. М. Бахтін пише: «Багатство мовленнєвих жанрів неосяжне, оскільки невичерпні можливості людської діяльності, якій характерний цілий репертуар мовленнєвих жанрів» [4, с. 250]. Дослідники будують класифікацію жанрів, виходячи з різних підстав. Головна трудність при складанні типології – пошук адекватних критеріїв. Учений відмічає, що «номенклатури мовленнєвих жанрів поки не існує, не яким залишається її принцип побудови» [4, с. 273].

Типологія жанрів характеризується структурним, прагматичним, комунікативним, семантичним підходами.

Структурний підхід до аналізу мовленнєвих жанрів дає можливість виділити мовленнєві жанри різного рівню складності. М. Бахтін пропонує поділ на прості/ первинні жанри, що утворилися в умовах безпосереднього спілкування, та складні/ вторинні жанри, що виникли в межах художнього та інших типів складного культурного спілкування. Первинні жанри визначаються спонтанністю, безпосередністю (запитання, вибачення, прохання, бесіди, скарги та ін.); вторинні – запланованістю, підготовленістю (роман, драма, наукова доповідь, нарис тощо) [4, с. 199]. Поділ на «елементарні» та «комплексні» запропонував М. Федосюк на основі згаданої ідеї М. Бахтіна. Під елементарними розуміють такі мовленнєві жанри, в складі яких відсутні компоненти, кваліфіковані як тексти певних жанрів (похвала, привітання, прохання). Комплексними мовленнєвими актами вважають типи текстів, що складаються з компонентів, кожен з яких володіє відносною завершеністю та становить текст певного жанру. Мовленнєві жанри можуть бути монологічними, які містять компоненти, що належать одному суб'єкту мовлення (переконання, вмовляння), та діалогічними, які містять репліки різних комунікантів (дискусія, бесіда, суперечка, сварка) [19].

Аналізуючи жанри за об'ємом В. Дементьев і К. Сєдов для позначення жанрів вводять термін «гіпержанр», під яким розуміють «такі мовленнєві форми, що об'єднують у своєму складі кілька жанрів (застілля, до складу якого входять тости, застільна бесіда)» та субжанр, що «дорівнює мовленнєвим актам, тобто одноактні висловлювання, котрі входять до складу жанрів на правах тактик» [7, с. 19].

Прагматичний напрямок вивчення жанрів мовлення виходить з діалогічної природи мовленнєвого жанру та спирається на цілісну діалогічну, культурологічну філософію М. Бахтіна. В якості головного критерію типологізації мовленнєвих жанрів стає інтенція (мотив). У зв'язку з цим виділяються локутивні, іллокутивні (здійснюють мовленнєву дію) і перлокутивні (вливають на слухача) мовленнєві жанри. У цю класифікацію, за твердженням В. Дементьева, «важко підвести фактичні жанри, а також жанри зі специфічними цілями (розіграш)» [8], тому вона не є ефективною. У межах іллокутивного напрямку Н. Арутюнова

запропонувала наступну п'ятичленну класифікацію діалогів: 1) інформативний діалог, 2) прескриптивний діалог, 3) обмін думками з метою прийняття рішення, 4) діалог, що має на меті встановлення чи врегулювання міжособистісних відношень, 5) просторічні жанри [1, с. 53].

Семантичний, або лексичний, підхід передбачає при класифікації висловлювання звертатися до аналізу його семантичних елементів. Як правило, відомі два типи лексем, здатних представляти мовленнєві жанри: дієслова та віддієслівні іменники (В. Храковський).

В основі комунікативного підходу знаходяться комунікативний задум і мета. Загальною особливістю всіх типологій, на яку звертають увагу вчені, є чітке протиставлення жанрів інформативного й фактичного мовлення. У наукових працях В. Дементьєва основою для класифікації визнано ідею двох полярних комунікативних задумів – фатички (введення в спілкування) й інформатики (введення в спілкування для повідомлення). Метою фатичного спілкування стає «введення в спілкування», інформатики – «вступ до спілкування, що має на меті повідомлення чого-небудь» [8, с. 37]. У класифікацію фатичних мовленнєвих жанрів В. Дементьєв відносить: жанри, що погіршують міжособистісні стосунки в прямій формі (образ, сварка); жанри, що покращують міжособистісні стосунки в прямій формі (душевні розмови, зізнання, компліменти) і жанри, що погіршують стосунки в прихованій формі (знуцання, розіграш) [8, с. 38].

На підставі цієї класифікації до цих трьох груп Н. Голуб відносить види фатичних жанрів. До жанрів, що 1) сприяють налагодженню гармонійних стосунків: вибачення особисте, вибачення публічне, втішання, застереження, захоплення, зізнання, каяття, комплімент, моральна підтримка, подяка, порада, похвала, прохання, прощення, самооцінювання, співчуття, схвалення; 2) погіршують міжособистісні стосунки: виправдання, висміювання, демагогія, донос, дорікання, звинувачення, знущання (глузування), інвектива (різкий напад), лестощі, насмішка, натяк, нашіптування (наклеп), невдоволення, неправда(брехня), плітки, погроза, приниження; 3) сприяють підтриманню й розвитку добрих взаємин: листівка, презентація, привітання, запрошення, лист на фронт [6].

Т. Шмельова розвиває розуміння жанру мовлення як особливої моделі висловлювання, пропонуючи анкету мовленнєвого жанру, яка характеризує конкретний жанр мовлення згідно до: 1) комунікативної мети жанру, 2) концепції автора (свій/чужий, авторитетний/неавторитетний, такий, що має/не має повноважень), 3) концепції адресата, подій, 5) фактору комунікативного минулого, 6) фактору комунікативного майбутнього, 7) мовленнєвого втілення жанру [20, с. 133–145]. Відповідно до комунікативної мети Т. Шмельова виділяє: інформаційні жанри, мета яких здійснювати різні операції з інформацією (її представлення (повідомлення), підтвердження або спростування); імперативні, призначені для здійснення події (прохання, інструкція, наказ); етикетні, що пов'язані з

вчинками в соціальній сфері, передбачені етикетом соціуму (вибачення, подяка, привітання, співчуття); оціночні, спрямовані на зміну самопочуття учасників спілкування, співвідносячи їх вчинки, якості з прийнятою в суспільстві шкалою цінностей (хвала, догана).

Актуальною на сучасному етапі є класифікація мовленнєвих жанрів за комунікативною метою Т. Ладиженської, оскільки вона включає жанри, що відображають реалії сучасного життя особистості (у тому числі школяра). В цій класифікації автор пропонує інформаційні мовленнєві жанри (оголошення, хроніка, наукова доповідь тощо) та впливові мовленнєві жанри (похвальне слово, весела розповідь, заборона тощо) [13].

Таким чином, усі розглянуті типології мовленнєвих жанрів можна об'єднати в декілька груп (структурні, комунікативні, прагматичні, семантичні), в кожній з яких дослідники виділяють свої види жанрів. Однак домінуючою на сучасному етапі є деталізація мовленнєвих жанрів за рахунок комунікативної мети.

Однією з проблем, поставлених М. Бахтіним та активною в сьогоденні, є проблема співвідношення жанру та стилю. Стверджуючи, що між ними існує нерозривний зв'язок, учений пише: «По суті, мовленнєві, або функціональні, стилі є не що інше, як жанрові стилі певних сфер людської діяльності та спілкування. У кожній сфері існують і застосовуються свої жанри, які відповідають специфічним умовам даної сфери; цим жанри і відповідають певним стилям» [4, с. 254]. Іншими словами, М. Бахтін вважає, що стиль не є характеристикою мовлення, котре обслуговує певну сферу людської діяльності, а складовою частиною кожного жанру певної сфери.

У науковців, які розглядають проблему співвідношення жанру і стилю, не має однозначної відповіді на питання, що є більш широким поняттям. Деякі дослідники, такі як М. Кожина [12], Г. Солганик [18] одноставні в тому, що стиль є поняттям більш широкого рівня абстракції: кожному стилю відповідає відповідний набір жанрів; за межами стилю жанри реалізуватися не можуть. Г. Солганик підкреслює, що «будь-який функціональний стиль існує лише як «сукупність жанрів»» [18, с. 5]. Жанр, як зазначає М. Пентилюк, – це своєрідна форма мовленнєвого твору в межах того чи іншого функціонального стилю. Тому конструктивні властивості і стилістичні особливості є основою жанрової класифікації стилів [15]. Отже, стиль і жанр взаємопов'язані між собою.

Разом із тим, визначається той факт, що жанри можуть переходити із стиля в стиль. Таке питання поставила Н. Орлова, яка відмічає: «Досі не спростовано жодне твердження: 1) в кожному стилі свій репертуар жанрів; 2) жанр може переходити із стиля в стиль, тобто не діє в якомусь одному стилі» [14]. При цьому мовленнєві жанри зберігають іллокутивну структуру, а стилі диктують свої норми. Дослідник приходить до висновку про те, що «стиль – одна зі змінних в системі жанротворчих факторів, одна

з диференційних ознак жанру» [14, с. 56.]. Деякі з них повторюються в декількох стилях, наприклад, оголошення – в публіцистичному та розмовному; опис предмету, місцевості, портрету – в розмовному, діловому, науковому, публіцистичному, художньому тощо. Вважаємо, що головним фактором, котрий визначає стилістичні відмінності між спорідненими жанрами, є цільове призначення жанру, зміст та мовленнєва ситуація. Стель, як правило, відповідає за норми, вибір мовних засобів, що відрізняють один жанр від іншого.

Отже, успіх та ефективність роботи над мовленнєвими жанрами залежить від усвідомлення лінгвостилістичних особливостей. Поняття «мовленнєвий жанр» на сучасному етапі використовується не у власне бахтінському розумінні, тобто позначається не як тип висловлювання, а як текст. Мовленнєві жанри характеризуються різними видами та реалізацією в стилях. Їх деталізація відбувається на основі різних підходів. Основним стилетворчим фактором, що визначає стилістичні відмінності між спорідненими жанрами, є цільове призначення, зміст, мовленнєва ситуація.

Межі наукової студії дозволили розкрити лише один з напрямів реалізації жанрового аспекту. Перспективним для наших подальших наукових досліджень стане розробка методики роботи над засвоєнням жанрів мовлення учнями початкової школи на завершальному етапі початкової мовної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н. Д. Жанры общения / Н. Д. Арутюнов // Человеческий фактор в языке : Коммуникация, модальность, дейксис. – М. : Русский язык, 1992. – С. 52–56.
2. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров / М. М. Бахтин // Автор и герой. К философическим основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин. – СПб., 2000. – С. 248–299.
3. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества – М. : Искусство, 1979. – С. 237–280.
4. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – С. 250–258.
5. Вежбицка А. Речевые жанры // Жанры речи. – Саратов : «Коледж». – 1999. – № 1. – С. 99–111.
6. Голуб Н. Мовленнєві жанри на уроках української мови у 8–9 класах [Електронний ресурс] / Н. Голуб. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/9507/1>.
7. Дементьев В. В. Социопрагматический аспект теории речевых жанров / В. В. Дементьев, К. Ф. Седов. – Саратов: СГПИ, 1998. – 107с.
8. Дементьев В. В. Фатические речевые жанры / В. В. Дементьев // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 37–55.
9. Долинин К. А. Речевые жанры как средство организации социального

- взаимодействия / Долинин К. А. // Речевые жанры. – 1999. – № 2. – С. 27–36.
10. Иванчикова Е. А. Жанровая форма газетной публицистики (Опыт типологии текстов) / Е. А. Иванчикова // Стилистика русского языка: Жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста. – М. : Наука, 1987. – С. 78–90
 11. Кожина М. Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблемы) / М. Н. Кожина // Жанры речи : сб. науч. ст. – Саратов : «Коледж». – 1999. – № 1. – С. 56–59
 12. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
 13. Ладыженская Т. А. Речевые жанры в курсе школьной риторики [Электронный ресурс] / Т. А. Ладыженская, Н. В. Ладыженская // Начальная школа: плюс До и После. – 2001. – №1. – С. 3–11. – Режим доступа: <http://school2100.com/upload/iblock/b45/b4557bbb565075f0c68bf05cc9b7d28f>.
 14. Орлова Н. В. Жанры разговорной речи и их «стилистическая обработка»: К вопросу о соотношении стиля и жанра // Жанры речи. – 1997 – № 1. – С. 51–56.
 15. Пентилюк М. І. Текст: Лінгвостилістичний аспект [Електронний ресурс] / М. І. Пенитилюк. – Режим доступу : http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1367
 16. Серль Дж. Основные понятия исчисления речевых актов / Дж. Серль, Д. Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. XVIII. – С. 242–263.
 17. Сиротинина О. Б. Тексты, текстоиды, дискурсы в зоне разговорной речи // Человек – текст – культура. – Екатеринбург, 1994. – С. 105–124.
 18. Солганик Г. Я. Стилистика текста / Г. Я. Солганик. – М. : Высшая школа. – 1997. – 256 с.
 19. Федосюк М. Ю. Исследование средств речевого воздействия и теория жанров речи / М. Ю. Федосюк // Жанры речи. – Саратов : «Колледж». – 1997. – Вып. 1 – С. 66–88.
 20. Шмелева Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи. – Саратов : «Колледж». – Вып. 1. – 1997. – С. 91–92.